

Matisz László A HANGOK VONZÁSA ÉS TASZÍTÁSA

13. zenei szubjektivitás

Ahogy a hang organikus velejárója a természet működésének, úgy a zene organikus része az ember szellemi életének. Természetesen létezik emberi élet zene nélkül is, ahogy más művészetek, önálló gondolatok, vagy szerelem nélkül is lehet létezni – a vegetációra a fentieknek igazán elenyésző a hatása –, de ha a gazdagság igénye csupán tárgyakra, kényelmi vagy szórakoztató szolgáltatásokra, vagyis ezekhez köthető időöltésekre terjed ki, nehezen megfejthető nyugalanság, szorongás és bizalmatlanság marad az ember lelkében.

A zene, köznap értelemben vett hasztalanságának dacára, időt, figyelmet, igen komoly befektetett munkában mérhető áldozatot kap az emberektől. Nyilván nem adnánk mindezt, ha nem hinnénk abban, hogy gazdagodunk általa. Ha csupán nyomtalanul múló időöltést jelentene, semmi szükségünk nem lenne zenére. A rosszkor megszólaló, idegenül csengő hang, ez a furcsa, érthetetlen külső hatás, a fenyegetettség gyanúja, az el-lenézés vagy előítélet bizonyos zenei kreációk iránt, vagy a kelletlenül lereagált zene, a rossz minősítés is bizonyíték arra, hogy számít, hogy nem közömbös, hogy fontos, hogy létezik olyan eset, amikor a felsoroltak határozott ellentéte működik.

A zenei viszonyokat fürkésző, jelen esszéorozat megírását a fenti következtetés motiválta. Mondanom sem kell, szubjektív mérlegelés alapján kaptak hangsúlyt bizonyos szociológiai és lélektani szempontok, melyek bántóan kívül esnek a zenéről folytatott diskurzus főcsapásán. Viszont az említett szempontok ezúttal nem a társadalom- és természettudományos klisék, kissé merev és didaktikus közelítésével kerültek összefüggésbe a zenével, hanem az esztétika, a művészet szűrőjén át, sőt, inkább a zenész, vagy a zenét hallgató egyes ember személyes, azaz szubjektív viszonyulása szerint. Ilyen – vagyis nem tudományos – kontextusban persze fel sem merül, hogy témánknak, a zenének általában lenne olyan egyértelmű, belső lényege, valami csalhatatlanul felismerhető magva, mely mindenkor, minden közelítés által fogódzót kínálna, melyet megragadhatnánk és diadalmasan felmutathatnánk. A zene ugyanis többféle aspektusból is minimum kettős természetű dolog, miáltal lehetetlen, hogy bármely minőségben is (alkotóként, zenehallgatóként, érintettként stb.) uraljuk – vagy legalább elmondhassuk róla, hogy tökéletesen kiismerhetjük.

A zenének mi, egyszerű lelkek leginkább a szubjektív természetét ismerhetjük, illetve annak hatására a személyes viszonyulásunkat vehetjük észre, így leginkább önmagunkat és embertársainkat ismerhetjük jobban általa.

Mint oly sok mást, a zenejelenséghez való emberi viszonyulást is két nagy csoportra oszthatjuk: az immunis vagy közömbös többségre, és a – talán introvertáltsággal is jellemezhető – fogékonyabb, sőt, nem ritkán függőségben lévő kisebbségre. A muzikusnak, alkotónak természetesen az előbbi hányad is fontos (az igazi művészek talán kevésbé, bár ők a kisebbség, „kedvét” sem keresik annyira céltudatosan). Az első csoporthoz sorolt lelkek sokkal könnyebben kibékülnek a közfelfogással, mely szerint a zenén nincs mit érteni, a funkciója, a használati értéke pedig világos: a szórakozás, a tánc, ezeknek természetesen igen fontos tradicionális jellege, továbbá a hangulat feldobásának egyik eszköze, de bizonyos társasági alkalmak háttéréhez, kvázi díszletéhez is kívánatos dolog. S mivel a zenét az előbbi, alkalmazott vagy funkcionális jellemzői szerint is lehet értékelni, az amúgy immunis lelkek is büszkén nevezik meg kedvenc zeneszámaikat. Vagyis a zene alkalmazók, a fogyasztók semmiképp sem másodrendűek – tekintettel jóval nagyobb létszámukra is. Egyébként a tömegkultúra menedzserei, gyártói, például a közönségfilm-üzlet szakemberei nagyon sokat tettek a zene funkcionális sztereotípiáinak összetársadalmi elterjedéséért. A kor kihívásait tiszteletben tartó muzikusok pedig szinte ugyanolyan elhivatottsággal szolgálják a tömegigényt, mint artisztikusabb készítetű kollégáik. A jelenség érdekessége, hogy szinte műfajoktól független, vagyis inkább szociológiai rétegűdések vonatkozásában célirányos. Kiszámítható hatásnak is vélhetnénk (ahogy gyártó-terjesztő szakemberek közül vélik is sokan), ha nem lenne feltűnőbb az a tapasztalat, hogy mire a zene az egyes emberhez jut, már nem az dolgozik benne, vagyis nem egészen úgy hat, mint azt irányítói, kiagyalói tervezték.

A zenéhez fűződő viszony, de csak a spontán kimondott vélekedés is, gyakran tekinthető egy konkrét (és esendő) ember megnyilvánulásának, egy másik, szintén konkrét személyt illetően. Akkor is, amikor szándékunk szerint a merő zenei absztrakcióhoz fűződő viszonyunkat próbálnánk megfogalmazni, akaratlanul is emberi fogalomrendszerben tudjuk megragadni a lényegét; ha nem épp leplezetlenül egy valóságos személyről beszélünk. Mert az aktuális zenét – vagyis ami éppen szól, vagy szóba kerül – általában egy konkrét személyhez kötjük. Leggyakrabban az előadó, főleg énekes, esetleg hangszeres szólista, ritkábban a szerző, de előfordul, hogy egyszerű zenekari tag, azaz az alkotók egyike jelenti a szubjektumot. De legalább az előbbiekhöz hasonló arányban kötődik valaki másához a zene: szerelemhez, barátságához, és persze kevésbé fontos emberi kapcsolatokhoz is. Elvileg az egyes zenehallgató külön véleménye is mindig szubjektív lenne, ha általában vállalnák, és nem valamiféle külső sugallat, vagy domináns személyiség vélekedését hangoztatnák legtöbbször.

A zenei szubjektivitás látszólagos tényén az a körülmény sem változtat, hogy a zeneinek mondható hatást gyakran nem is egy zeneműhöz, inkább előadóhoz, rendezvényekhez, show-műsorokhoz, szituációhoz, sőt, színészekhez, színdarabokhoz, filmekhez, továbbá sztereotípiákhoz kapcsolunk, mert zenehallgatóként a saját szubjektív érzéseinkkel, érzelmeinkkel és élményeinkkel vélünk szoros összefüggést. Az emlékezetes élmények véletlenszerű háttér tartozékaiként is létrejöhet különleges érintettség-érzet egy konkrét zene által, ami persze szintén a zenehallgató szemszögéből szubjektív.

Mindezekből az következne, hogy a zenejelenség bármely aspektusból, kizárólag emberi viszonylatban felfogható valami, de okunk van feltételezni, hogy ez csupán látszat.

Hogy a zene miért nem vegytisztán emberi dolog, úgy derülhet ki a legegyszerűbben, ha sorra vesszük a szubjektív emberi tényezőket, melyek a zene választását, a hozzá való kötődést jelenthetik valahol a lelkek mélyén. Továbbá azokat a mesterséges szempontokat is, amire az egyes zenék ismertségét és elismertségét, vagyis a különféle vélekedéseket és értékítéleteket alapozzák. Ám több mint valószínű, hogy a zene iránti emberi kötődés a felszínen, az illúziókeresés szintjén rendre megreked valahol. . .

Ha azt mondjuk: zenei szubjektivitás, az első reflexünk alapján a muzikusra gondolunk, aki a hangok, harmóniák, ritmusok végtelen variációs lehetőségei között, a szabadság vagy a csapongó szeszély mámorában azt tesz, amit akar – főleg egy zeneszerző, vagy egy improvizáló hangszeres. Az elmélet és gyakorlat tudásának birtokában elvileg így is lehetne, de messze nincs így (és ezt a zenészek tudják a legjobban). Ugyanis minél alaposabb a szakmai tudás, annál kevésbé talál magának utat a muzikus személyes készletére, kreativitására. A „mindent tud” állapot majdnem annyit jelent a zenész esetében, hogy annyit tud, amennyit meg lehet tanulni, de önmaga által, azaz szubjektíve szinte semmit. Persze kissé sarkított hatású lehet az iménti gondolat, de – mint már korábban volt erről szó –, a zenében a lényeg, különösen a friss, innovatív hang, az élet dolgait horizontálisan éreztető, a szellemiekkel összefüggésekre utaló zenei kreativitás nem szakmai trenírozottság kérdése.

Nem túlzás, ha azt állítjuk: a zenétől érintett lelkek közül, a muzikus szubjektivitása a legcsékélyebb – ami persze semmiféle minőséget nem jelent, vagy ha mégis, az inkább pozitív tartalmú.

Ugyanis a zenész szubjektív készletét fogva tartja a tudásvágy, melynek áhított titka értelemszerűen mindig máshoz kötődik. A muzikus egy kényszeres tanulási, vagy tapasztalatszerzési folyamat részeként próbálja követni a különböző korok műfaji, stilisztikai, technikai, azaz (főleg) szakmai rétegűdéseit, melyektől alig-alig tud független maradni. Amikor valakinek ez mégis sikerül, leginkább ösztönökre, nyitottságra, figyelemre, emberi érzékenységre, egyszerűbben mondva: alkotói alázatra gyanakodhatunk a remekmű hallatán, s kevésbé a zenész személyiségjegyeire, melyek beépülve a műbe, úgy mond elevenné, hitelessé tennék azt. Az olyan zenész, akinek a legfontosabb készletése, hogy önmaga lelkiületét, izlését, egyéniségét érzékeltesse műve által, nagy valószínűséggel egocentrikus, narcisztikus, exhibicionista személyiség, vagyis nem túl érdekes a közönség szempontjából, mivel saját soraikban is tömegével megfigyelhető típus. (Persze a tömegek közül sokan örülnek, ha önmagukat ismerik fel a reflektorfényben.) A legjelentősebb művek pedig igen ritkán származnak a köztudatban is jelentősésként számon tartott alkotóktól; pontosabban mondva: a remekműnek csupán végső formáját adja meg az ünnepelet zeneművész. Egy konkrét zene lényege, a magva legtöbbször kideríthetetlen forrásból származik; a természetből, egy, a zajból véletlenül átszűrőmlő ritmusból, egy szintén véletlenszerű dudorászásból, egy száz évvel korábban élt ismeretlen népzeneztől vagy utczenésztől és még sorolhatnánk. A nagy muzikus ezeket a pillanatokot veszi észre, vagy ezek a pillanatok hatnak rá tudattalanul, de már az sem ritka, hogy ezeknek megy elébe tudatosan, s majd ezek a véletlenszerű hangok, motívumok, ritmusok képezik a majdani nagy mű fő témáit, vagy exponált részeit.

Így, a muzikus oldaláról nézve a kérdést, csak a formai megoldás lehet szubjektív (persze, egyéni, hatásos, korszerű is), a belső, lényegi tartalom csak közvetve, azaz a zenész alázatának szűrőjén át. Ebből adódóan a legjobb zeneművészek személyisége nagyon gyakran teljesen háttérbe szorul, helyet adva így a fontos témáknak, a kitalálhatatlannak, a látszólag véletlennek, az alig felfoghatóknak, vagyis az élet valódi részeként létező és meghatározó dolgoknak. Talán emiatt is lehet gyakran olyan benyomásunk, hogy egyes fontos művészek mintha mindig ugyanarról a témáról beszélnének műveikben, legfeljebb opusonként más-más megfogalmazásban.

Tehát a köznap értelemben vett alkotói szubjektivitás, az önálló életet élő zene érdekében kerülendő – és az igazán komoly művészek bölcsen kerülik is ezt a csábító kísértést.

Volt már szó arról, hogy egy konkrét zenéről nem ritkán ellenkező véleményt fogalmaz meg a muzikus, a kritikus és a zenehallgató. Ilyenkor nem csupán a szűk értelemben vett szakmai, vagy dilettánsnak mondható értékítéletek ütközéséről van szó, hanem különböző izlésekről, igényekről, tapasztalatokról, elvárásokról, azaz szubjektív tényezőkről. Ráadásul könnyen lehet, hogy mindenkinek igaza van, mert nem láthatunk bele az egyes szempontok mélylélektani lényegébe, az emberi tényezőkbé. Egyébként a zenéről spontán kimondott, tárgyi tévedésektől sem mentes vélekedés is jobb, mint a száraz, tudálos minősítés, vagy a másoktól átvett – valamiért szimpatikusnak vélt – zárt ítélet. Soha nem tudhatja senki, hogy a felszínesnek ható, sekélyesen megfogalmazott egyéni vélemények háttérében milyen személyes érintettségek lehetnek, illetve miféle ösztönös védekező mechanizmusok nem engedik, hogy a legkisebb beavatkozást is megtegye némely zene. Nem ritkán emberi konfliktusokhoz is vezet egy-egy zenedarab eltérően indokolt beengedése vagy kizárása, személyes lereagálása. Az emlékekkel, fixációkkal, sztereotípiákkal terhelt vagy megáldott lélek érthetően ragaszkodik az említett személyes kondíciókhoz. Az ilyen – egyedi, személyes – helyzetből megfogalmazott viszony pedig kevésbé a zenéről, annál inkább az ember állapotáról tanúskodik.

Csupán a remekmű képes a szubjektív tényezők fölé olyan mértékben is emelkedni, hogy annak léleke avatkozó hatásáról nincs vita. Más kérdés, hogy kinél hogyan, milyen mértékben és milyen formában történik mindez.

Talán az eddigiekből is sejthető már, hogy miért nem tekinthetjük a zenét vegytisztán emberi viszonylatok mentén létező valaminek. Mert az a szellemi hatás, melynek legtöbbször a forrását is homály fedi, nem fér el a közismert emberi dimenziók között. Gyakran a zenész-médium is értetlen csodálkozással ámul saját játékán, s maga sem érti, mi történik itt. Leginkább improvizatív, vagy improvizatív alkotói módszerekkel készülő produkciók esetében fordul elő, hogy a zenei folyamat kezdete után nem sokkal valamilyen más, rejtélyes külső erő veszi át az uralmat a zene fölött. Ilyenkor nyilván nem csupán egy absztrakt valami öntörvényű működése érvényesül – még ha az is a benyomásunk –, hanem, és főleg a zene által megidézett szellemiség – valaha élt géniusz, egy, a valóságban háttérben kényszerített értékrend, vagy mindenkor érvényes fundamentum – veszi át a hatalmat. A figyelmes zenehallgató is hajlamos ilyenkor misztikus, csodászerű látomásokat, belső átváltozásokat vizionálni. Nem ritka, hogy a zene látványos fiziológiai reakciókat vált ki: önkéntelen mosolygást, lúdbőrzést, heves szívdobogást, könnyezést, szexuális vágyat stb. A jelenség érzéki folyamata sem igazán követhető, hát még intellektuális, lelki, szellemi ereje.

Csupán egy biztos: a nyitott személyiség érzékenysége, befogadó készsége. S mivel nem valószínű, hogy több emberből hajszára azonos reakciót vált ki egy időben, egy konkrét zene, ezért csakis szubjektív élményre következtethetünk. Ha hasonló élményről számol be több ember egy bizonyos zene kapcsán, csak erősíti a feltételezést, hogy mindenkinek kicsit másképp csapódik le ugyanaz a mű; s hogy bizonyára jelentős alkotásról van szó. Viszont ez a tény sem cáfolja a feltevést, mely szerint rejtett csatornák, dimenziók jelentik a zene közegét, mely különböző utakon avatkozik be az egyes lelkekbe, attól is függően, hogy milyen személyiségtípusról, milyen pillanatnyi lelkiállapotról, milyen életszakasról, milyen fizikai közegről van szó.

Bármiféle is legyen az a bizonyos membrán, valamilyen rezonancia mindenképp létrejön; és önmagában már ez utóbbi jelenség is bizonyíték arra, hogy a zene az egyes embertől független szférában is létező valami, ami teljességében követhetetlen, mintegy önálló életet élő dolog, melyhez nekünk, egyes embereknek, csupán szubjektív szűrőnkön keresztül lehet közünk.

A zene túlnő az emberen, de ami áttjön belőle, az mind-mind személyes ügy.

A zenei viszonyokkal kapcsolatos dilemmákat még hosszan sorolhatnánk, különösen a téma szubjektív természetének tükrében. Mert mindig lehet olyan szempont, amilyen eddig nem volt. Az sem zárható ki, hogy a személyes viszonyulásoknak nem kis hányadánál furcsa ellentmondásokat, ambivalenciákat is felfedezhetnénk, de meglepetést ez már aligha okozna. Ahogy az emberi viszonyoknál nehezen tetten érhető, titokzatos erők dolgoznak a mélyben, ahogy ott is vonzó tud lenni akár a legszelsőségebb diszsonancia is, úgy a zenei viszonyoknál is hasonló, kiismerhetetlen természetű kötelekek képződhetnek, vagy megmagyarázhatatlan taszítás alakulhat ki. De talán épp emiatt, vagyis a végtelen titokzatosága miatt lehet a művészetek közül a zene a legösszetettebb, legsokrétébb szuggesztív erő – érzéki, érzelmi és szellemi vonatkozásban egyaránt.